

Böyük müharibə və ilk qırğınlar

Dünyanı yenidən bölmək, ucuz xammal mənbələri və əlverişli satış bazarları uğrunda aparılan ədalətsiz, işğalçı, imperialist müharibələr – o zaman deyildiyi kimi, Böyük müharibə və ya Birinci dünya müharibəsi 1914-cü il iyulun 28-də başladı. Avqustun 1-də Almaniyaya Rusiyaya müharibə elan etdi. Rusiya imperatoru II Nikolay Almaniya ilə müharibənin başlanması haqqında manifest verərək, slavyan xalqlarını müdafiə edəcəyini bildirdi. Az sonra Fransa və İngiltərə də müharibəyə qatıldılar. Rusiya və Almaniya arasında müharibə başlanan kimi, Moskvada almanlara qarşı qırğınlar törədildi. Daxili işlər naziri Nikolay Maklakovun əmrinə əsasən orduda xidmət edən alman və avstriya-macar mənşəli şəxslər hərbi əsirlər elan edildilər. Onlar dərhal həbs olunmalı, Rusiyanın Avropa hissəsindən və Qafqazdan Vyatkaya, Voloqdaya, Orenburq quberniyasına, Sibirəndə Yakutiyyaya sürgün edilməli, casusluqda şübhəli bilinən şəxslər isə məhkəməyə verilməli idilər.

Böyük Britaniya da müharibəyə qatılan kimi, Londonda və ölkənin digər yaşayış məntəqələrində almanlara qarşı qırğınlar törədildi. Bunlar ilk qırğınlar idi.

Ermənilər Osmanlı dövlətində

Bir-birinə qarşı döyüşən Antanta və Üçlər İttifaqı dövlətləri Osmanlı müharibəyə qoşmaq üçün diplomatik-siyasi səylər edirdilər. Dünyanın böyük dövlətlərindən biri olan Osmanlı hələ müharibəyə qatılmasa da, həm Osmanlı, həm də Rusiya ərazisində yaşayan ermənilərin türk düşmənçiliyinin həddi-hüdudu yox idi. Onlar müharibəyə hazırlaşır və əlverişli an gözləyirdilər. Bununla bağlı olaraq Qafqaz canişini İllarion Vorontsov-Daşkovun mülki işlər üzrə köməkçisi N.Peterson 1914-cü il 9 avqust tarixli 1457 Nəli tamamilə məxfi və şəxsən məktubunda Bakı qubernatoru V.V.Alişevskiyyə yazırdı: “Ermənilər türk-erməni məsələsinə növbəyə qoymaq üçün imkan qazanmaq istəyirlər”.

Müharibə başladıqdan az sonra ermənilərin katolikosu V Gevork Qafqaz canişini İ.Vorontsov-Daşkova 1914-cü il 18/5 avqust

Amazasp dəstə üzvləri ilə birlikdə (1915-ci il)

tarixində göndərdiyi 1131 Nəli məktubunda bütün erməni əhalisinin Türkiyə əleyhinə müharibəyə susadığını bildirərək, onların silahlandırılmasına və təşkilatlanmasına dair təkliflərini söylədi. Bunun müqabilində ermənilər üçün islahatların aparılmasını xahiş etdi.

V Gevorkun təkliflərinin yerinə yetirilməsini arzuolunan hesab edən İ.Vorontsov-Daşkov 1914-cü il 22/9 avqust tarixli 1955 Nəli məxfi məktubu ilə onları Nazirlər Şurasının sədri İvan Qoremkino göndərdi. İ. Qoremkin isə məktubu xarici işlər naziri Sergey Sazonova yolladı. S. Sazonov 1914-cü il 30/17 avqust tarixli 587 Nəli məxfi məktubunda Nazirlər Şurasının sədri İ. Qoremkino Qafqaz canişininin məktubunda qaldırılan məsələ ilə əlaqədar yazırdı:

“Türkiyə əleyhinə Qafqazın erməni əhalisinin xəlvti qaldırılmasının və cəlb edilməsinin tamamilə başa düşülmə olmasını nəzərə alaraq hökumətin Türkiyəyə münasibətdə siyasəti və erməni xalqının gələcəyinə dair baxışları ilə bu xalqın nümayəndələrini daha ətraflı tanış etmək məqsədauyğun olardı. Bununla belə, həm ermənilərlə, həm də kürdlərlə ən sıx münasibətlər saxlamaq lazımdır ki, Türkiyə ilə münasibətlər kəsilsə, mövcud halda onlardan istifadə etmək mümkün olsun. Bu baxımdan sərhəddən silah-sursat keçirmək və münasibətlər kəsildikdə və ya kəsilməsi qaçılmaz olduqda onların xaricdəki əhaliyə paylanması üçün hər cür hazırlıq işləri görmək arzuediləndir.”

Müharibəyə qədər “Daşnaksütyun” partiyasını qəb edən çarizim hərbi əməliyyatlar başlanan kimi onun üzvlərini sürgünlərdən geri gətirdi və həbsxanalardan azad etdi. Buna müsbət münasibət bildirən İ.Vorontsov-Daşkov imperator II Nikolaya yazdığı məktubunda daşnaklar üzərində məhkəmə proseslərinin pislədi, çarizmin erməniləri himayə etməklə həm Rusiya, həm də Türkiyədə özünə etibarlı təbəə qazanacağını bildirdi.

Tiflis quberniya jandarmı idarəsinin rəisi 1914-cü il avqustun 25-də 4272 Nəli tamamilə məxfi məktubunda Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Departamentinə yazırdı:

“Türkiyə də Rusiyaya müharibə elan edəcəkdir. Türkiyə erməniləri Qafqaz erməniləri ilə əlaqə qururlar. Türkiyə erməniləri güclü silahlanırlar və Rusiyaya kömək edəcəklər. Qələbədən sonra Türkiyə Ermənistanının muxtariyyəti məsələsinə qoyacaqlar.”

Qafqaz daşnaklarının sentyabr ayında Tiflisdə keçirilən toplantısında Türkiyə ilə müharibəyə aparmaq üçün ermənilərdən ibarət milis dəstələrinin hazırlanması haqqında məsələ müzakirə edildi. Qafqaz rayon mü-

“Erməni soyqırımı”: uydurmalar və gerçəklər

110 illik yalanın, böhtanın mahiyyəti və hədəfi

Musa QASIMLI, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Aparılan təbliğat nəticəsində Osmanlı ordusunda xidmət edən erməni əsgərlər silahları ilə birlikdə kütləvi şəkildə Rusiya tərəfinə keçməyə başladılar. Ermənilər bir neçə cəbhədə müharibə aparən Osmanlı dövlətinə xəyanət edərək onu arxadan vurdular. Vəndə silah və sursat anbarı yarıldı. Van işğal edildikdən sonra “Daşnaksütyun” kürdləri və türkləri soyub-talamaq və məhv etmək əmrini verdi. Erməni dəstələri dinc türk, müsəlman əhalinin yaşıdqları kəndlərə girərək kütləvi surətdə onları qırır, ərzəqlərini qarət edir, evlərini yandırırırlar. Bundan sonra həmin kəndlərə rus ordusu daxil olurdu.

Erməni vəhşiliyinə çarizmin münasibəti

Mülki əhalini qarət edən erməni dəstələrinin topladığı qəniməti tutub aldığı üçün daşnaklar rus komandanlığına nifrət edirdilər. Onlar 5 min nəfərlik jandarma dəstələri qurub Türkiyənin Şərq vilayətlərində yerli hakimiyyəti əllərinə keçirməyə, silahlıların sayını 40 min nəfərə çatdırmağa çalışırdılar.

Rusiya ordu komandanlığının mövqeyi daşnakları şübhələndirdiyi üçün daşnak Rostomu Fransa və İngiltərə dairələrinin “erməni məsələsi”nə münasibətini öyrənmək üçün göndərdilər. Ermənilər müharibənin sonunda sülh müqaviləsi bağlanarkən muxtariyyət əlaqədarına ümid edirdilər. Rostom Londonda İngiltərənin xarici işlər naziri Edvard Qrey ilə görüşdü. O, müharibənin yekununda ermənilərə muxtariyyət verilməsi üçün çalışacağını dedi. Rusiyanın isə işğal etdiyi “Türkiyə Ermənistanı”nı ermənilərə vermək istəmədiyi məlum olduqda ruh düşkünlüyü yarandı. Erməni dəstələri arasında əhval-ruhiyyəni yüksəltmək üçün Tiflisdən yepiskop Mesrop və İrəvandan yepiskop Xoren drujinaların yanına getdilər. Onlar drujinaçılara dedilər ki, ələ keçirdikləri silahları rus ordusuna verməsinlər, əgər Rusiya muxtariyyət verməsə, ermənilər əldə silah onun uğrunda döyüşəcəklər. Erməni kilsə xadimləri bildirdilər: “Böyük Ermənistan ideyasının həyata keçirilməsinə mane olmamaq üçün ermənilər silahı tatarlara (azərbaycanlılara-M.Q.) qarşı işlədə bilərlər.”

1914-cü ilin noyabrın əvvəllərində yepiskop Mesrop, ermənilərin ziyalı hesab etdikləri şair Ovanes Tumanyan, dramaturq Aleksandr Şirvanzadə, Xunlunyan seminariyasının direktoru Nersesyan da hərbi əməliyyatlar bölgəsinə getdilər. Bununla erməni ziyalıları da düşmənçiliyin qızışdırılmasında əvvəlki rollarını davam etdirdilər. Türkiyədə ermənilərlə türklər arasında münasibətlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq “Mşak” qəzeti yazırdı: “Sən demə, biz – Rusiya erməniləri öz

Andranik dəstə üzvləri ilə birlikdə (1915-ci il)

Andranikin özü, ikincisinə Drastamat (Dro) Kanayan, üçüncüsünə Keri, dördüncüsünə Amazasp Srvançtyan başçılıq edirdilər. Bəstəci dəstə də quruldu. Hamısı birlikdə Ararat dəstəsi adlanırdı. Ümumi rəhbəri Vardan idi. Daha sonra İxşanin komandirliyi altında yeni dəstə yaradıldı. Ona Tapon dəstəsi adı verildi. Dəstələri çarizim təchiz edirdi.

Noyabrın 1-də rus ordusu Türkiyə sərhədini keçdi. Rusiya noyabrın 2-də Türkiyəyə müharibə elan etdi. Müharibənin başlanması ermənilərin ümidlərini artırdı. Silahlı dəstələr təşkilı üçün ermənilərin Mərkəzi Komitəsi və Erməni drujinalarının bölüşdürülməsi komitəsi quruldu. Mərkəzi komitənin tərkibinə tanınmış ermənilər daxil edildilər. Drujinaların bölüşdürülməsi komitəsi erməniləri toplayır, təlim keçir və cəbhəyə göndərirdi. İki üzdən biri daşnak olan bu komitənin Tiflis, İrəvan, İqdir və Vəndə bölmələri var idi. Qısa müddət ərzində Qafqazda 18 yaşından 40 yaşadək olan ermənilərin səfərbərliyi keçirildi. Bakı Erməni Mədəniyyət İttifaqının Mərkəzi Komitəsi müharibədə “vətənpərvərlik işinə” yardım” məqsədilə kampaniyaya başladı. Bü-tövlükdə, ermənilər Bakıda yalnız bir ay ərzində 18 min 804 rubl 81 qəpik pul topladılar. Cənubi Qafqazda yeni cəmiyyətlər quruldu.

taktikamızla və yersiz bəyanatlarımızla Türkiyədəki qardaşlarımızın vəziyyətini ağırlaşdırırıq. Biz görək bütün saylarımızla ələ edək ki, xarici mətbuatda yazıldığı kimi, onsuz da ağır olan Türkiyə ermənilərinin vəziyyətini ağırlaşdırmıyıq.”

Buna baxmayaraq, ermənilərin cəbhəyə göndərilməsi artdı. Noyabrın 5-də Bakıdan 80, noyabrın 6-da 120, Mərvdən isə 25 nəfər erməni türklərlə döyüşmək üçün cəbhəyə yola düşdü. “Mşak” qəzeti yazırdı ki, 1914-cü ilin noyabrında 700 nəfər silahlı “qncəkçi” dağlara keçərək Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Zeytun erməniləri də türklərə qarşı qırğınlar törətdilər. Noyabrın əvvəllərində “Dro”, “Suren əfəndi” deyilən Drastamat Kanayanın rəhbərlik etdiyi 500 nəfərlik dəstə İqdırdan Bayazıda getdi. Dro 1907-ci ildə Aleksandropolda general-leytenant Maqsud Əlixanov-Avarskini və Sürməli qəzasının rəisi, podpolkovnik Boquslavskini öldürməklə məşhurlaşmışdı.

Noyabr ayında Suxumidən 300 nəfər erməni Arşak, Artun, Bazar və Sarkisin rəhbərliyi altında erməni silahlı dəstələrinə qoşulmaq üçün Cənubi Azərbaycana yola düşdü. “Mşak” qəzeti “köndüllülərin” daha 100 nəfərinin oraya gedəcəyini yazırdı. Qəzetin

məlumatına görə, həmin ilin noyabrında Andranikin dəstələri Cənubi Azərbaycan tərəfdən türklərə qarşı əməliyyatlara başladı. Onları Urmiyadakı rus ordusunun komandanı, general Ç. salamlayaraq uğurlar arzuladı. Fəaliyyəti rus qərarğahı tərəfindən yüksək qiymətləndirilən Andranik yüksək mükafata və qızıl silaha, dəstəsinin 121 üzvü isə “Georgi xaçı”na layiq görüldü. Yeni silahlı dəstələrin hazırlanması işi daha da genişləndirildi.

Katolikos V Gevorkun tapşırığı ilə Qafqaz diyarı hüdədlərində noyabrın sonunda ermənilər üçün yardım toplandı. Tiflisdə qurulan “Erməni qızları komitəsi” yarahılara xidmət göstərir, təbliğat aparır və əsgər ailələrinə yardım edirdi.

Erməni silahlı dəstələri Rusiya əleyhinə planlar qurdular

Rusiya erməni silahlı dəstələrini hazırlasa da erməni terror-siyasi təşkilatlarını və kilsəsinə yalnız öz maraqları düşündürdü. Döyüşlərə erməni silahlı dəstələrini hazırlayıb göndərən erməni mərkəzləri çarizim hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə gələcək Ermənistan dair layihələr hazırlamağa başladılar. 1914-cü ilin noyabr ayında ermənilərin Tiflisdəki mərkəzi bürosu Ermənistanda özünüidarəetmənin layihəsini aşağıdakı kimi formalaşdırdı:

“Türkiyənin erməni vilayətləri bir yerdə Rusiyanın ali prorektoratlığında birləşdirilir. Mərkəzi inzibati şəxs xristian dininə itaət edən yüksək rütbəli general-qubernator olur. Geniş yerli islahatlar keçirilir. Sərhədləri dəyişdirilən erməni vilayətləri belə təşkil edilir: şimalda rus hüdədləri; cənubda Aralıq dənizi. Beləliklə, onların tərkibinə Kilikiya (Çuxuroba – M.Q.) daxil olur.”

“Kaspi” qəzetinin 1914-cü il 18 noyabr tarixli 259 Nəli sayında yazılırdı ki, 6 vilayətdə – Ərzurum, Van, Bitlis, Harbert, Diyarbakir və Sivasda ermənilər yığcam halda yaşayırlar. Digər iki vilayətdə – Adananın cənubunda və Trapezundun şimalında (Trabzon-M.Q.) ermənilər 40-50 faizə qədərdir. Bütün 6 vilayətdə 1 milyon 18 min erməni yaşayır. Digər 1 milyon 82 min erməni isə pərakəndə halda bütün Türkiyə ərazisində yaşayır. Heç yerdə Adanada və Trapezunda olduğu kimi çoxluq təşkil etmirlər. Beləliklə, Türkiyədəki bütün ermənilərin sayı 2 milyon 100 min nəfərə çatır. Hələ 1882-ci ildə İstanbuldakı erməni patrixanasının dərc etdiyi statistik məlumata görə, Türkiyədəki ermənilərin sayı 2 milyon 600 min nəfərə qədər idi. Bunun da 1 milyon 680 min nəfəri həmin altı vilayətdə yaşayırdı.

Əlbəttə, rəqəmlər xeyli şişirdilmişdi və gerçəkliyi əks etdirmirdi.

Bu zaman erməniləri ümidləndirən bir hadisə baş verdi. 1914-cü il noyabrın 26-da imperator II Nikolay Tiflisə gəldi. Dəvət olunan katolikos V Gevork Eçmiadzindən çıxaraq onun qəbuluna getdi. Söhbət zamanı Osmanlının məğlub edilməsinin, erməni istəklərinin həllinin vacibliyi və silahlı dəstələrin vahid mərkəzdə təşkilı barədə razılıq əldə edildi. Katolikosun Tiflisə gəlişi ilə eyni vaxtda erməni silahlı dəstələrinin döyüş meydanlarına göndərilməsi daha da artıdı. Dekabrın 5-də Aranın rəhbərliyi altında “erməni köndüllülərinin” bir hissəsi Xoya, oradan da Dilmana keçdi.

İmperatorla görüşəndən sonra V Gevork dekabrın 7-də Tiflisə ermənilər qarşısında etdiyi çıxışında dedi: “İmperator II Nikolay onunla görüşəndə bildirmişdir ki, Böyük Pyotrun zamanından başlayaraq, Rusiya erməni xalqının müdafiəçisidir və indi Türkiyədə erməni xalqının azad edilməsi üçün çalışır. Erməni xalqı həmişə Rusiyaya sadiq qalmışdır və indiki tarixi şəraitdə qüdrətli rus ordusunun düşməni üzərində qələbəsi üçün bütün qüvvəsini verməlidir.”

İ.Vorontsov-Daşkov dekabrın 17-də İ.Qoremkino göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, Türkiyənin Cənubi Qafqazda böyük siyasi maraqlarından başqa, Bakıda nəhəng neft mədənləri vardır. Onların türklər tərəfindən tutulması dövlətə böyük ziyan vurur. Cənəşin dövlət orqanlarının Tiflisdən köçürülməsini təklif edirdi. İ.Vorontsov-Daşkov dekabrın 21-də İ.Qoremkino göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, türk ordusunun hücumları qarşısında bizim azsaylı Qafqaz ordumuz təb gətirə bilməz, türk ordusuna müsəlmanların rəğbəti artır. Ona görə də erməni silahlı dəstələrinin qurulmasına diqqət daha da artırıldı. Dekabr ayında “Priaz. Kr” qəzetində V Gevorkun və Qriqor X. Çalxuşyanın erməni komitələrinə belə müraciəti dərc olundu:

“Bununla, bütün erməni komitələrinin diqqətinə çatdırırıq ki, bundan sonra erməni köndüllülərinin təlimi, ekipajlaşdırılması və zəruri olan bütün hər şeylə təchiz edilməsi yalnız Tiflisdə həyata keçirilə bilər. Burada hökumət bizim köndüllülərin ehtiyaclarına geniş kömək edir. Ona görə də Tiflis bürosunun sərəncamına uyğun olaraq bütün erməni komitələrindən yerli xərclərdən imtina olunmasını xahiş edirik. Çünki vəsaitə kəskin ehtiyas vardır və inanılmaz təcili olaraq Tiflis bürosunun sədri Samson Stepanoviç Arutunovun adına göndərməyi xahiş edirik” (Qriboyedov kütçəsi, Tiflis).

Tehran erməniləri də silahlı dəstələrə yardımda xüsusi fəallıq göstərdilər. Bolqarıstan, Rumıniya və digər ölkələrdən gələn ermənilər 1000 nəfərlik dəstə ilə dekabrın 19-da rus-türk cəbhəsinə yollandılar. Sonralar erməni tarixçisi A.Lalayan yazırdı ki, 1914-cü ilin əvvəlindən 1915-ci ilin sonunadək “Daşnaksütyun” 10 min nəfərlik “köndüllü dəstə” yaradaraq Türkiyəyə qarşı döyüşə göndərdi. Bü-tövlükdə, Birinci dünya müharibəsi illərində 40 min erməni silahlısı dinc müsəlman, türk əhalisini kütləvi şəkildə qətlə yetirib.

(ardı var)